

ЯВИЩЕ ЕКСПЛІКАЦІЇ ТЕРМІНА В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ СТАТТІ І. ДЕНИСЮКА)

© Крохмальна Г. І., 2012

У статті описано ознаки явища експлікації літературознавчого терміна в межах термінологічної парадигми шевченкознавчої праці І. Денисюка. Автор окреслює особливості окремої літературознавчої терміносистеми, вказує на специфічні риси утворення й функціонування терміноодиниці в науковому тексті.

Ключові слова: українська мова, літературознавча термінологія, терміносистема, термінологічна парадигма, експлікація терміна, термінологічна одиниця.

The paper deals with features of phenomenon of the literary term explication within the terminological paradigm of the Shevchenko research by Ivan Denisyuk. The author outlines peculiarities of the separate literary terminological system, and shows specific features of creation and functioning of a terminological unit in the scholarly text.

Key words: Ukrainian language, terminology of literary criticism, terminological system, terminological paradigm, term explication terminological unit.

Дослідники українського літературознавчого термінознавства упродовж останніх десятиріч уже зосереджували свої наукові інтереси в царині вивчення й окремих художніх текстів, і заглиблювалися у творчу спадщину письменників, і зверталися до наукового тексту про літературу як вид мистецтва (І. Бабій, І. Галенко, Л. Гнатюк, В. Деркач, Ю. Карпенко, В. Карпова, Д. Кирик, О. Масликова, Є. Регушевський, Т. Панько, О. Сербенська, О. Шаталіна). Актуальність пропонованої розвідки – у спробі аналізу термінологічної парадигми на матеріалі наукового літературознавчого тексту відомого науковця, професора І. Денисюка з метою окремого вивчення термінних одиниць, актуалізованих у специфічних умовах – на межі літератури як виду мистецтва й літературознавства як науки про літературу.

Дослідження термінології певного тексту ставить насамперед проблему: визначити взаємозв'язок авторської думки та використовуваного ним у науковій праці терміна для чіткості, точності й дохідливості її вираження; виявити структурні ознаки терміна та частоту його використання; окреслити етимологію терміна та його креативність; з'ясувати контекстуальну відповідність терміна, його роль як маркованого слова чи словосполучення тощо. Слід враховувати концептуальний підхід до мови та мовлення О. Потебні, особливо щодо того, що мова не є засобом вираження готової думки, а її створення; вона не відображає світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає [3, с. 23]. Наше завдання отримує таким чином конкретні межі: на підставі аналізу тексту розкрити авторську діяльність у підборі й застосуванні термінів, адже «заслуга митця не в тому мінімумі змісту, який думався йому при створенні, а в певній гнучкості образу, в силі внутрішньої форми збуджувати найрізноманітніший зміст» [3, с. 30].

Термінознавча проблематика ставить перед дослідником іноді незвичні завдання, які передбачають оцінку явищ, що виходять за межі вузькодисциплінарної праці. Об'єктом нашого аналізу є стаття І. О. Денисюка «Категорія «національний письменник» і Тарас Шевченко» [1].

Усі актуалізовані в статті літературознавчі терміни за будовою можна поділити на **прості** (*полеміка, думи, образ, література, фольклоризм, поема і ін*), **складні** (*шевченкознавці, лесезнавство, архітевір, міфотворець, етноестетика, літературознавці, методологія, міфологема, монографія-*

памфлет, гімн-пісня) і **складені** (національний поет, метафоричний вислів, художня досконалість, міфологічна казка, постулат народності літератури, народнописенна символіка, величально-метафоричний епітет, життєписний нарис, постмодерністичні літературознавці, аспект методології літературних зв'язків і ін). Лівову частку літературознавчої термінології статті за походженням становлять терміни іншомовного походження, що в основному зберегли первинне значення, яке перенесли із собою в українську термінологію з мови-джерела (*апокрифи* – із гр. *таємний прихований*; *епіграф* – із гр. *заголовок, напис*; *поезія* – із гр. *творення, творчість*) [2]. Не зберегли первинного значення: *полеміка* – із гр. *войовничий, ворожий*; *анекдот* – із гр. *невиданий*) [2]. Серед терміноодиниць статті власне українського походження частина є простими за будовою (*письменник, думи, пісні, образ, пісняр, збірка, часопис, словесність, письменство, твори, посланіє, листи*), а частина – складними, позначеними впливом специфічно літературознавчого відперсонального терміноутворення (*шевченкознавці, шевченкознавство, лесеознавство, лесеукраїнознавство*). У статті є кілька гібридних складних термінів, утворених поєднанням іншомовного компонента з українським (*міфотворець, архівір, гімни-пісні*).

До терміна висуваємо ряд вимог: однозначність, чіткість, небагатослівність, еластичність, відсутність синоніміки, відповідність терміна суті номінованих понять. Проте можемо припустити, що літературознавча термінологія не завжди відповідає цим вимогам, оскільки література як така є наслідком художнього мислення людини, її результат – художній образ, який зрозуміти й опрацювати можна теж лише за допомогою художньої уяви, відповідних чинників, які дають таку можливість дослідникові – адекватно реагувати на конкретне явище наукового дослідження. Зважаючи на це, часто літературознавчі терміни проходять у текстах процес експлікації. *Експлікація* (з лат. тлумачення, пояснення) – *заміна неточного слова більш точним, застосування символів та умовних позначень* [2, с. 321].

Яскравий приклад такого функціонування складеної літературознавчої терміноодиниці – *шевченківський міф України (образ України)* у Денисюковій статті набуває в процесі термінної експлікації (почергової актуалізації семантичних значень у певній послідовності) усіх явних ознак літературознавчого терміна-символу: *1. утопічний міф; 2. міф пророчий; 3. образ віри в майбутнє свого народу* [1, с. 53–54].

Текст Денисюкової статті засвідчує цікаве й багатозначне функціонування терміна *дума*. Літературознавець згадує Михайла Драгоманова, як дослідника українського фольклору, і зазначає, що одним із високохудожніх скарбів народних є думи (у значенні фольклорного жанру). Наступна актуалізація терміна *дума* в Денисюковому тексті відбувається в межах метафоричного вислову Пантелеймона Куліша про Тараса Шевченка, який «читав наші думи, на колінах стоячи». Тут думи – у подвійному значенні: *1. фольклорного жанру; 2. усього фольклору як такого*. Цікаво зауважити при цьому, що таке поєднання семантичних відтінків терміна не шкодить чіткості й однозначності наукового сприймання позиції ученого, швидше навпаки – посилює її глибину й виразність на пряму думки. Водночас І. Денисюк звертається до узагальнення про «кулішівсько-шевченківську оцінку», високу оцінку усього українського фольклору, згадуючи його (фольклор) як «нашу пісню», «нашу думу» [1, с. 44]. Варто відзначити ще один важливий семантичний аспект функціонування простої за будовою терміноодиниці *дума* – адже, окрім прямого значення *жанр фольклорний*, додаткового смислового *уесь український фольклор*; ми спостерігаємо ще й асоціативний аспект – *дума як оригінальний літературний авторський жанр у ранній творчості Шевченка*. Таким чином термін *дума* в статті І. Денисюка функціонує в трьох семантичних значеннях, і явище багатозначності терміна в цьому випадку не спричинює жодних труднощів щодо читацького сприймання наукового тексту.

Термін музичного походження *кобзар* у статті «Категорія «національний письменник» і Тарас Шевченко» отримує й додаткові семантичні значення, і функціонує як багатозначний. І. Денисюк спочатку вводить у текст первинне значення терміна (*образ співця*), далі цей термін отримує додаткове смислове навантаження й модифікується в образ Шевченкового Перебенді – «пісняра водночас заангажованого і незаангажованого», який є і «мандрівним філософом», і «речником мистецтва» [1, с. 44]. Далі в тексті статті термін *кобзар* постає як назва поетичної збірки Т. Шевченка

й насамкінець – як «перенесення назви збірки поета... стосовно самого Шевченка». Отже, – простий за будовою термін *кобзар* у цьому тексті функціює в таких значеннях: 1. *народний співець*; 2. *назва збірки Шевченка*; 3. *друге ім'я Т. Шевченка*. Експлікація термінної багатозначності в статті набуває векторного характеру (від первинного до останнього).

Складений за будовою термін *народність літератури* в статті має два значення: 1. *література, що має національну специфіку, виражає національну ментальність*; 2. *література, що призначена для народу*. [1, с. 46–47]. Перше й друге значення автор вводить у дослідження через історико-літературний контекст (виходячи із суджень М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, І. Тена, І. Франка та ін.). Такий спосіб експлікації терміна *народність літератури* дає підстави для твердження про те, що стаття І. Денисюка розкриває певні секрети термінотворчості в літературознавстві.

Багатогранно проявилось явище експлікації літературного терміна щодо функціонування складеної за будовою терміноодиниці *національний поет*. І. Денисюк розглядає це поняття одразу в кількох площинах і наприкінці як підсумок виводить із усього власне авторське значення терміна: 1. *той, який є виразником державотворчої ідеї*; 2. *той, який є організатором національного літературного руху*; 3. *той, який йде в контексті інших*; 4. *той, хто має популярність серед всіх соціальних прошарків нації*; 5. (власне – Денисюкове) – *«великий талант, ... митець найвищої проби в даній літературі, ... (той, що) знайшов код порозуміння з усіма суспільними прошарками свого народу, досяг всенародної популярності»* [1, с. 56].

Складений за будовою термін *Шевченківський образ* у термінній парадигмі аналізованого тексту проходить експлікацію відтінків семантичних значень від письменника-особи до узагальненого значення його спадщини: 1. *образ Т. Шевченка як письменника національного*; 2. *універсальна категорія-символ у тексті Т. Шевченка*. 3. *узагальнене сприймання Шевченкової творчості (образ як творча спадщина)* [1, с. 53].

Пояснення причини утворення й функціонування в літературознавчому науковому тексті явища експлікації знаходимо в теоретичних засадах термінології Є. Регушевського, у яких учений вказує на те, що явища, які підлягають дослідженню, виявляються настільки складними, що не відразу піддаються аналізу, конкретизації в поняттях. У таких випадках у науковому викладі як свідчення початкового ступеня знання (коли теоретична думка ще не досягла потрібної ясності й чіткості, коли у нас ще немає ґрунтовних знань про це поняття) застосовується метафора. І лише згодом, коли цілком викристалізується те чи інше наукове поняття, для нього витворюється й відповідний термін, який, звичайно, заступає собою вживаний до цього метафоричний вираз [4, с. 211].

Отже, на матеріалі аналізу термінної парадигми Денисюкової розвідки про категорію «національний письменник» і Шевченкового генія можна стверджувати існування своєрідного явища експлікації літературознавчого терміна. У цьому – одна із цікавих і поки що малодосліджених рис літературознавчої термінології.

1. Денисюк І. Категорія «національний письменник» і Тарас Шевченко / Іван Денисюк // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Том ССXXXIX. Праці Філологічної секції. – Л., 2000. – С. 44–57.
2. *Літературознавча енциклопедія* : У 2 т. / Авт.-уклад. Юрій Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007.
3. Потебня О. Думка й мова. [Потебня Олександр. Думка й мова (фрагменти). Переклад М. Зубрицької] // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* – Л. : Літопис, 1996. – С. 25–39.
4. Регушевський Є. С. Деякі теоретичні питання термінології / Регушевський Є. С., Масликова О. С., Шаталіна О. Ф., Шубіна Т. В. // *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. – Т. 15. [54]. – №1. – Филология. – Симферополь, 2002. – С. 205–213.